

FLUENTUM

Nemzetközi gazdaság- és társadalomtudományi folyóirat
International journal of Economic and Social Sciences

2015. II. évfolyam 3. szám

ISSN 2064-6356 | www.fluentum.hu

DIDEROT SZEREPE A FRANCIA FELVILÁGOSODÁSBAN

© Farkas Attila¹, Kiss Gyula²

¹Egyetemi adjunktus, SZIE GTK TTI, Gödöllő, Magyarország, Farkas.Atila@gtk.szie.hu

²Tudományos munkatárs, SZIE GTK TTI, Gödöllő, Magyarország, Kiss.Gyula@gtk.szie.hu

Hivatkozás a tanulmányra: Farkas Attila, Kiss Gyula [2015]: Diderot szerepe a francia felvilágosodásban. FLUENTUM Nemzetközi gazdaság- és társadalomtudományi folyóirat. II. évfolyam, 3. szám. Hozzáférés: www.fluentum.hu

Absztrakt angolul: Denis Diderot is an outstanding figure of the French enlightenment. He was a philosopher, mathematician, dramatist, belletrist, art critic, and the editor of the Encyclopedia. The enlightenment is a historical era and a social model at the same time, a political project and a cultural movement. This complex influenced the formation of Europe, the Euro-Atlantic West and affected our entire modern world, and its impact can also be felt today. The purpose of this paper is to delineate Diderot's role in the complex of the enlightenment. Our method is to proceed formally from the Big to the Small. First we outline the relationships of the enlightenment, then appoint the position of the French enlightenment in this, and finally describe the accomplishment of Diderot. We argue for that Diderot contributed to the changes principally as the author and editor of the Encyclopedia. The engine of these changes was the new type of publicity. The 18th-century was the century of philosophy, we can say that one factor of the modernization was the philosophy. Not only as an academic thinking and system, but also as a matter that concerns a relatively large number of people. The press and book publishing are among the forums of the forming modern publicity, and one of the biggest achievement of this is the French Encyclopedia. Several Diderot researchers are of the opinion that for the author of Jacques le fataliste the Encyclopedia was only a task to earn a living from, that distracted him from his real profession. In contrast to these evaluations we try to verify that the Encyclopedia worked as a workshop or laboratory for the literary works of Diderot, and his ideas concerning politics — on the long run his political philosophy — formed here.

Kulcsszavak angolul: French enlightenment, philosophy, political philosophy, Encyclopedia, modern publicity

Absztrakt magyarul: Denis Diderot a francia felvilágosodás jeles alakja, filozófus, matematikus, színpadi szerző, szépíró, kritikus, az Enciklopédia szerkesztője. A felvilágosodás egyszerre történelmi korszak és társadalmi modell, politikai projekt és kulturális mozgalom. Ez a komplexum Európa, az euro-atlanti Nyugat, és – nyugodtan mondhatjuk – egész modern világunk alakulására kihatott, és hatását ma is érezteti. Ezzel a dolgozattal az a célunk, hogy a felvilágosodás komplexumában körvonalazzuk Diderot szerepét. Azt az eljárást választottuk, hogy formálisan a nagytól haladunk a kicsi felé. Először felvázoljuk a felvilágosodás összefüggérendszerét, majd kijelöljük ebben a francia felvilágosodás pozícióját, aztán írjuk le Diderot teljesítményét. Amellett érvelünk, hogy Diderot elsősorban mint az Enciklopédia szerzője és szerkesztője járult hozzá a változásokhoz, mely változásoknak a motorja az új típusú nyilvánosság volt. A XVIII. század a filozófia százada, azt is mondhatjuk, hogy a modernizáció egyik tényezője a filozófia. Nemcsak mint tudományos gondolkodás és rendszer, hanem mint az emberek viszonylag nagy részét foglalkoztató ügy. A formálódó modern nyilvánosság fórumai között találjuk a sajtót és a könyvkiadást, amelynek egyik nagy teljesítménye a francia Enciklopédia. Több Diderot-kutató azon a véleményen van, hogy az Enciklopédia a Jacques le fataliste szerzője számára csupán megélhetést biztosító feladat, amely valójában elvonta őt igazi hivatásától. Ezekkel az értékelésekkel szemben azt igyekszünk igazolni, hogy az Enciklopédia műhelyül, laboratóriumul szolgált Diderot irodalmi munkássága számára, és itt formálódtak a politikára vonatkozó nézetei, végső soron politikai filozófiája.

Kulcsszavak: Francia felvilágosodás, filozófia, politikai filozófia, Enciklopédia, modern nyilvánosság

Denis Diderot (1713–1784) a francia felvilágosodás jeles alakja, filozófus, matematikus, színpadi szerző, szépíró, kritikus, az *Enciklopédia* szerkesztője. A felvilágosodás, ahogy Tóth Tamás a témának szentelt egyik tanulmányában írja, egyszerre történelmi korszak és társadalmi modell, politikai projekt és kulturális mozgalom.¹ Ez a komplexum Európa, az euro-atlanti Nyugat, és – nyugodtan mondhatjuk – egész modern világunk alakulására kihatott, és hatását ma is érezteti. Az „egész világ” kifejezés értendő földrajzi értelemben is, de úgy is, hogy az emberiség életének minden területét befolyásolta, sőt ökológiai értelemben is, mivel az egész bolygó életlehetőségeit átalakította. A felvilágosodásról azt kell mondanunk, hogy konstruált fogalom, hacsak nem akarjuk velünk született eszmének tekinteni, de akkor is napvilágra kellett hozni valakinek vagy valakiknek. Mai tudásunk azt valószínűsíti, hogy Dubos abbé volt az első, aki a „*siècle des lumières*” kifejezést ebben az értelemben papírra vetette 1733-ban.² A történelmi múlt feltárásának lehetőségeiről sokat vitázik a történelemfilozófia. Két álláspont feszül egymásnak, az egyik szerint a történelem rekonstruálja a múltat, a másik szerint konstruálja. Bármelyiknek legyen igaza, vagy bármelyik köztes álláspont tűnjék helyesnek, arra az eredményre jutunk a felvilágosodást illetően, hogy az

¹ Tóth (2002): 115.

² Himmelfarb (2005): 11.

megköveteli „az eszmetörténet kutatójától a plurális megközelítési stratégiákat.”³ Ezzel a dolgozattal az a célunk, hogy a felvilágosodás komplexumában körvonalazzuk Diderot szerepét. Azt az eljárást választottuk, hogy formálisan a nagytól haladunk a kicsi felé. Először felvázoljuk a felvilágosodás összefüggésrendszerét, majd kijelöljük ebben a francia felvilágosodás pozícióját, aztán írjuk le Diderot teljesítményét. Amellett fogunk érvelni, hogy Diderot elsősorban mint az *Enciklopédia* szerzője és szerkesztője járult hozzá a változásokhoz, mely változásoknak a motorja az új típusú nyilvánosság volt.

A felvilágosodásnak jelentős szerepe volt a modernitás kialakulásában, ugyanakkor a modernitás komplexitása csak a nyugati civilizációban állt elő. Ennek a folyamatnak a vizsgálata teszi ki Max Weber tudományos életművének meghatározó részét, méltatói megegyeznek abban, hogy Weber érdeklődésének homlokterében az a kérdés állt, hogy a modern európai fejlődés miért alakult úgy, hogy csak itt alakult ki a racionalizációnak a kultúra és a civilizáció egészét meghatározó teljessége.⁴ Edward Shils szerint Webert a nyugati és más társadalmak történeti megértésének célja vezette, melyet a racionalizáció egyetemes kategóriájának segítségével gondolt elérhetőnek. Ideáltípusosan ez a kategória a következőket foglalja magában: (1) Racionalizáció a gazdaságban (magántulajdon, szabad piac, profitmaximalizálás kalkuláció alapján). (2) Tudományos technológia a gazdaságban. (3) A munkaerő szabad piaca, megfelelő allokációja. (4) Állampolgárság, jogok és kötelességek a nemzetállamban. (5) Bürokrácia, racionalizált adminisztráció a kormányzatban, a vállalkozásokban, a hadseregben, az oktatási, tudományos és művészeti testületekben. (6) Kiszámítható, stabil, törvényes jogi rendszer. (7) Reprezentatív politikai intézmények, többpártrendszer, általános választójog. (8) A világnép mélyreható, általános szekularizációja; racionális, naturális tudományos szemléletmód. (9) Hit abban, hogy a tevékenység eredménye racionális arányban áll a befektetett munkával.⁵

Ennek a racionalizációnak nemcsak a sikerességét, hanem magának a célnak a helyességét is kétségbe vonja az 1980-as évektől megerősödő posztmodern gondolkodás. Szerinte a felvilágosodás projektje egyrészt pusztán illúzió, másrészt az egyetemes emancipáció és az egyetemes társadalom eszméje nem más, mint a nyugati kulturális imperializmus megtestesülése.⁶ Ez egyeseket arra sarkall, hogy a felvilágosodásra úgy tekintsenek, mint ahogy a francia forradalom tekintett a régi rendre, azzal szimbolizáljanak mindent, ami ellen lázadnak.⁷ A posztmodern felvilágosodás-ellenességének gyökerei szerteágazóak, de közöttük található a Frankfurter Iskolához tartozó Horkheimernek és Adornonak még a második világháború alatt írt műve, *A felvilágosodás dialektikája*. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a posztmodernnek közül többen ennek a könyvnek az egyoldalú leegyszerűsítését végzik el. Horkheimer és Adorno ugyanis a racionalizáció és az irracionális mítosz dialektikáját alkalmazták a felvilágosodásra, de nem állították azt, hogy ez pusztán irracionális: „Nincs kétségünk afelől (...), hogy a szabadság a társadalomban elválaszthatatlan a felvilágosító gondolkodástól. Mégis azt hisszük (...), hogy éppen ennek a

³ Tóth (2002): 116.

⁴ Weber (1995): 9–22; erről Habermas (1998): 7; Swedberg (1988): 133.

⁵ Shils (1987): 548–549.

⁶ Gray (1995): viii.

⁷ Gordon (2000): 1.

gondolkodásnak a fogalma, nem kevésbé azok a konkrét történeti és társadalmi intézmények, amelyekbe beleszövődik, már tartalmazza a hanyatlás csíráját”.⁸

Milyen történelmi időben, milyen kronológiai keretek között bontakozott ki a racionalizáció komplex folyamata? A felvilágosodás legszűkebb értelemben nagyjából egybeesik XV. Lajos francia király uralkodásával (1715–1774), ebben a korszakban bontakozott ki többek között Hume, Voltaire és Rousseau munkássága és Leibnitz hatása. De már utóbbi életpályája is mutatja (meghalt 1716-ban), hogy ez a keret túl szűk, túl későn kezdi a felvilágosodást. Érthető tehát, hogy Pierre Chaunu visszamegy 1680-ig, sőt 1620-ig a korszak kezdetével.⁹

Figyelemre méltó a kérdés vizsgálatában Jonathan Israelnek a *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity (1650–1750)* című monumentális könyve, melyben azokat a hatásokat és eredményeket vizsgálja, melyekkel a filozófia hozzájárult a modernitás kialakulásához. Két filozófiai irányzatot vizsgál: a karteziánizmust és a spinozizmust. Ezek közül az első előkészítette a radikális felvilágosodás szellemi mozgalmait, a második kiteljesítette azokat. A radikális felvilágosodás egyaránt magában foglalja mind a teoretikus, mind az empirikus tudományosságot. Ez a filozófia nemcsak emancipálódott a teológia uralma alól, hanem egyre inkább meghatározóvá vált a korszak tudományos, oktatási, morális, művészeti és politikai vitáiban.¹⁰ Ezen viták hatására az addig uralkodó egységes arisztotelianus teológiai világkép, a maga messze ható kulturális és civilizatórikus következményeivel együtt, átadta a helyét a modern mechanikus-matematikai világszemléletnek. Az európai világkép szekularizációjával, a modern tudományos világmagyarázatok elterjedésével foglalkozik ez a könyv, a témának igen részletes, roppant gazdag empirikus alapon kiépülő leírását adja.

A radikális felvilágosodásban megerősödő deizmus, szkepticizmus, neoepikureizmus, determinizmus, ateizmus meggyengítette a csodákba, a varázslatba, a gondviselésbe, az elrendelt léthierarchiába, a politikai hatalom transzcendens legitimitásjába vetett hitet. A filozófiai nézetek átalakulása kihatott a társadalom és a kultúra valamennyi meghatározó működésére. Ehhez arra is szükség volt, hogy az új gondolkodásmód ne maradjon az intellektuális elitek ügye, hanem lehatoljon a társadalom mélyebb rétegeibe is.¹¹ A gondolkodásmód radikális átalakulása hatott – többek között – a hagyományos társadalmi nemi modellekre, gyökeresen megváltozott a női természetről alkotott antropológiai kép, a nők megjelentek olyan szerepekben is, amelyekben addig igen ritkán tűntek fel. Ennek a változásnak az egyik legérzékletesebb összetevője a szexualitás megítélésének alapvető megváltozása a korszak erotikus irodalmában.

Israel koncepciójának szempontjából fontos a reformáció és a vallásháborúk közvetlen hatásainak értékelése. 1650-re egy olyan geopolitikai hatalmi rendszer alakult ki Európában, amely meghatározta a teológiai-filozófiai hitvallások lokalizációját is. A katolicizmus egyeduralkodó megszűnt: evangélikus, anglikán, református hatalmi epicentrumok jöttek létre saját egyházi hierarchiával és oktatási intézményrendszerrel. A decentralizáció azonban még érintetlenül hagyta a hagyományos arisztotelianus teológiát és filozófiát, melyet az új vallások is sajátjukként megőriztek. Ebben az értelemben a reformációt még premodern korszaknak kell tartanunk, a

⁸ Horkheimer–Adorno (1990): 13.

⁹ Chaunu (1998): 7–13.

¹⁰ Israel (2002): 10.

¹¹ Uo. 5–6, 59–61.

változásokat Descartes és követői indítják el. Az 1650-től 1750-ig terjedő korszak periodizációját Israel a következőképpen adja meg: 1650–1680, az európai gondolkodásmód mélyreható és kiterjedt válsága, amely során a hagyományos világkép meginog, kialakul a régi és az új küzdelme. 1680–1750, a szorosabban vett radikális felvilágosodás korszaka, a Nyugat mentális forradalma, a racionalizáció és a szekularizáció győzelme.¹² Az első, majd a második periódusban lezajló transzformációk azt eredményezik – ahogy azt Israel hatásosan megjegyzi –, hogy az 1740-es évekre, Voltaire ismertté válásának idejére, a modernség kialakulását eredményező releváns szellemi ügyletek már lezajlottak.¹³

Israel periodizációja azonban nem tekinthető teljesnek, hozzá kel még vennünk az 1750-től a századfordulóig terjedő szakaszt. Ekkor történik a felvilágosodás eredményeinek egyik megvalósulása az amerikai, és egy másik ellentmondásos megvalósulása a francia forradalomban, és ekkor születnek a felvilágosodás első elméleti összegzései a filozófiában, melyek közül minden bizonnyal a Kanté érdemli meg a legnagyobb figyelmet.¹⁴ Sőt számításba kell vennünk egy napjainkig tartó szakaszt is, mert bizonyos szempontokból a felvilágosodás nemcsak bonyolult, hanem lezáratlan folyamat is. Fentebb láttuk, hogy Horkheimer és Adorno szerint a felvilágosodást a racionális és az irracionális dialektikája jellemzi, ez a dialektika pedig épp a XX. század második felére vált totálissá. A Spinoza-jelenségről írott felkavaró könyvében Staller Tamás is dialektikusnak tekinti a judaizmus és a kereszténység kapcsolatának történeti következményeit. Spinoza mindkét vallás racionális etikai meghaladására készült abban az értelemben, hogy a vallásos gondolkodást egy emberibb jövő megközelítésére kívánta alkalmassá tenni. Ugyanakkor a Spinoza-jelenségben már érződik az a szenvedés is, amit Európa a XX. század közepéig megélt.¹⁵

Hogy a franciáknak a felvilágosodásban betöltött szerepét körvonalazzuk, idézzük fel Batsányi János: *A franciaországi változásokra* című epigrammáját, amelyet 1789-ben közvetlenül a forradalom kitörése után írt:

Nemzetek, országok! kik rút kelepcebén
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhatátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri!
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!

Sok vitát kiváltó kérdés, hogy milyen viszonyban áll a francia forradalom a felvilágosodással. A forradalom tekinthető a felvilágosodás bizonyos radikális eszméi megvalósításának, de legalább

¹² Uo. 20.

¹³ Uo. 7. o.

¹⁴ Erről: Farkas (2004); (2010); (2011).

¹⁵ Staller (2008): 11.

ennyire a felvilágosodás más eszméi megcsúfolásának. Az azonban egyértelmű Batsányi soraiból, hogy Párizs az egyetemes jövő előképe, a „francia Európa”,¹⁶ sőt az egyetemes modernitás centruma. Másképp látja a dolgokat Gertrude Himmelfarb amerikai neokonzervatív eszmetörténész, aki arra vállalkozik, hogy „visszavegye a felvilágosodást a kritikusoktól, akik becsmérik, a védelmezőktől, akik kritikátlanul üdvözlik, a posztmodernektől, akik tagadják létezését, a történészekről, akik lebecsülik vagy rossz híret költik, de mindenek előtt a franciáktól, akik uralják és bitorolják.”¹⁷ És visszaadja — legalábbis az őket megillető részben — briteknek és az amerikaiaknak. A franciákat természetesen Himmelfarb professzor sem akarja kihagyni a modernitás előkészítői és megvalósítói közül. Tevékenységüket „az ész ideológiája” címmel jellemzi, a britek szerepét viszont „az erény szociológiája” jegyében írja le, amely önálló gondolkodásmód, de a francia eszmékre adott reflexió és nem kis részben a franciák túlzásainak kritikája is, az amerikai felvilágosodást pedig szerinte „a szabadság politikája” határozza meg, amely a francia forradalom szörnyűségeinek civilizált alternatívája. A felvilágosodás tehát több centrumú mozgalom volt, Franciaország, Nagy-Britannia, a német területek és Észak-Amerika egyaránt központok voltak, ezek kapcsolatban álltak egymással, és hatottak más földrajzi térségekre, Európa egészére, nem kis mértékben Magyarországra,¹⁸ aztán a modernizáció kibontakozásával egész bolygónkra.

A XVIII. század a filozófia százada,¹⁹ azt is mondhatjuk, hogy a modernizáció egyik tényezője a filozófia. Nemcsak mint tudományos gondolkodás és rendszer, hanem mint az emberek viszonylag nagy részét foglalkoztató ügy. A filozófia problémák népszerű megvitatása a formálódó új típusú nyilvánosság egyik alkotóelemévé válik. Ez a „polgári nyilvánosság az állam és a társadalom közötti feszültségi térben bontakozik ki, de úgy, hogy ő maga a magánszféra része marad.”²⁰ A formálódó modern nyilvánosság fórumai között találjuk a királyi, fejedelmi és főúri udvarokat, a polgári szalonokat, az egyetemeket²¹ és tudóstársaságokat, a különböző klubokat és egyesületeket, a színházakat, de a kávéházakat, vendéglőket és kocsmákat is, valamint ennek a nyilvánosságnak a virtuális helyszíne a sajtó és a könyvkiadás, amelynek egyik nagy teljesítménye a francia *Enciklopédia*.

Több Diderot-kutató azon a véleményen volt és van, hogy az *Enciklopédia* a *Jacques le fataliste* szerzője számára csupán megélhetést biztosító feladat, amely valójában elvonta őt igazi hivatásától. Jacques Proust, a XVIII. század kiváló specialistája világosan bizonyítja *Diderot et l'Encyclopédie* című könyvében, hogy az *Enciklopédia* műhelyül, laboratóriumul szolgált Diderot irodalmi munkássága számára, és itt formálódtak a politikára vonatkozó nézetei, végső soron politikai filozófiája. A könyvből kirajzolódik a citoyen-i gondolkodás alakításáért, műveléséért oly sokat tevő reformer Diderot portréja is. Proust e nagy vállalkozásában Diderot egész munkásságáról

¹⁶ Tóth (2002): 120.

¹⁷ Himmelfarb (2005): 3.

¹⁸ A különböző nemzeti felvilágosodásokról: Porter—Teich (ed.) (1981), ebben, az angol nyelvterületen alapműnek számító könyvben sajnos a magyar vonatkozások nem kerülnek elő, de ugyanennek a szerkesztő párosnak a romantikáról szóló könyvében már igen: Porter—Teich (ed.) (1988).

¹⁹ Cassirer (2007): 11; Tóth (2002): 125; Im Hof (1995): 140.

²⁰ Habermas (1993): 217.

²¹ Az egyetem szerepéről a felvilágosodásban és a modern egyetemek kialakulásáról: Tóth (2001); Tóth (2002): 125—128.

vallott felfogásában egyértelműen az *Enciklopédia* körüli tevékenység meghatározó szerepére teszi a hangsúlyt.

Harmincnegyedik életévétől Diderot-nak végre van biztos megélhetése, nincs rászorulva az alkalmi munkára. Bevételei így alakultak: az *Enciklopédia* első kötete után 1.200 livre, majd minden hónapban 144 livre, az egész mű befejeztéig összesen 7.200 livre. A kiadók bevétel ennek a többszörösére, mintegy 2.400.000 livre-re rúgott, ahogy az Diderot-nak II. Katalin cárnőhöz írott leveléből és a mai számításokból is kiderül. Tehát az *Enciklopédia* körüli munkálatok folyamatosan biztosították a megélhetéshez szükséges anyagiakat, sőt a szerkesztőt és családját jómódhoz juttatták. Ezzel is összefügg, hogy Diderot végig makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy az *Enciklopédiát* Franciaországban kell befejezni. A Prades-ügy után ugyanis Voltaire szerint az *Enciklopédiát* külföldre kellene telepíteni. Ezzel Diderot nem értett egyet, ő érzelmileg is ragaszkodott e nagy vállalkozáshoz, szerkesztőként pártfogói vagy egyenesen baráti viszonyban volt a munkatársak többségével. Jaucourt lovag – Diderot legmegbízhatóbb barátja és odaadó munkatársa, az egykori genfi, leydeni, cambridge-i orvostanhallgató – D’Alembert kiválása után a mindenes szerepbe került, a legkülönbözőbb témákban írt szócikkeket, s nem mindennapi anyagi áldozatot is hozott: a nehéz helyzetek egyikében házának árát is feláldozta az írnokok bérének kifizetése céljából. Diderot idővel egyre nagyobb tekintélyre és sokrétű emberi kapcsolatokra tett szert, egyre előnyösebb szerződéseket tudott kiharcolni. A közel három évtizedes *Enciklopédia*-korszak alatti gyakori keserves kifakadásai az idegölő szerkesztői és cikkírói munkának szóltak (és nem a tekintélyes jövedelemnek), amely elvonta őt más, fontosabb tevékenységektől, nevezetesen a drámaírástól és a matematikával való foglalatosságtól. A valóság azonban az, hogy e két említett területen nem valószínű, hogy világhírnévre tett volna szert, viszont az *Enciklopédia* e hírnevet biztosította számára, s mellette még jelentős filozófiai és szépírói műveket is alkotott. Megfontolandó körülmény továbbá az is, hogy Diderot-nak az üzleti életben nem volt meg az a zseniális érzéke, ami Voltaire sajátja volt, s ami folytán dúsgazdaggá vált, másfelől viszont nem is volt olyan végletesen igénytelen, mint Rousseau. A nyugtalan szellemű, minden iránt érdeklődő, rengeteg tervvel, ötlettel rendelkező Diderot tehetsége könnyen szétaprózódott volna, s talán neve is örökre elveszett volna. Hogy ez nem következett be, sőt az ellenkezője történt, az egyértelműen a munkásságában oly sokat vitatott, oly sok megközelítést kiváltott *Enciklopédia* körüli munkálatoknak köszönhető.

Diderot valóban sokat panaszkodott, kesergett a készülő *Enciklopédia* okozta bonyodalmak, rendkívüli és váratlan nehézségek, izgalmak miatt, de nem igaz az, hogy ez lehetetlenné tette volna alkotóerejét. Jacques Proust szerint Diderot világszemléletének, filozófiájának, esztétikájának alapvonásait fejtette ki cikkeiben, több cikke vázlat, előtanulmány későbbi műveihez, vagy a korábban kifejtett gondolatok továbbvitele, csiszolása, tökéletesítése. A későbbi művek központi kérdései – néhányat említve: erkölcs, akaratszabadság vagy determinizmus, társadalmi struktúrák, a civilizált társadalmi lény és a természetes ember – mind megjelentek és többoldalú elemzés tárgyát képezték az *Enciklopédiabeli* cikkeiben.²²

Diderot és az *Enciklopédia* kapcsolatát illetően két ellentétes legenda tartja magát mind a mai napig. Az egyik a XIX. században, a romantika korában keletkezett, eszerint a Diderot-t az *Enciklopédia*

²² Proust (1995): 339, 509.

vaskos kötetei majdnem eltemették, alkotóerejét a robotmunka szétforgácsolta, szabályosan az *Enciklopédia* rabjává vált, s roppant mennyiségű cikke jelent meg. A másik legenda Voltaire-től ered, aki szerint az *Enciklopédia* háromnegyed része Jaucourt lovagtól származik. E gonoszkodó véleményét Voltaire Damilaville-nak, a szótár egyik közgazdász munkatársának írta 1776 áprilisában. Voltaire valószínűleg pontosan láthatta Diderot szerepét, hatalmas munkáját — csipkelődő természetének engedve tehetett ezen igaztalan megjegyzését.

Tény azonban, hogy az Assézat—Tourneux-féle diderot-i *Oeuvres complètes*-ben található több cikkről derült ki, hogy azoknak nem Diderot a szerzője (pl. „Lángész”, „Luxus”, „Spinoza”, „Szeszély”). A kutatóknak precíz filológiai elemzések, összevetések sorával kellett eldönteni, hogy valójában mely cikkeknek Diderot a kétségbevonhatatlan szerzője. E téren a XX. század második felében Jacques Proust jutott a legmesszebb. E munkát annak idején az olasz Franko Venturi²³ és a szovjet I. K. Luppól²⁴ indították el, e két szerző figyelemre méltó munkáival veszi kezdetét az 1930-as években Diderot „felfedezése”, ezt folytatta Herbert Dickmann a Vanduel-gyűjtemény feltárásakor,²⁵ illetve ehhez kapcsolódnak Paul Vernière kutatásai.²⁶

Az *Enciklopédia* munkatársai sokszor óvatosságból vagy egyszerűen csak szerénységből a cikkek mellett nem tüntették fel nevüket, ugyanakkor az első kötetben felhívták a figyelmet arra, hogy azon cikkek, amelyeknek alján nincs név, Diderot írásai, továbbá a csillaggal megjelölteket pedig mint szerkesztő egészítette ki. E körülmény vált később a félreértések és a zavarok forrásává. E monumentális közösségi munka új korszakot, új szemléletet akart azáltal is kifejezni, hogy a szerzők és a szerkesztők háttérben maradtak, személyüket nem tekintették fontosnak. Maguk a szerkesztők is saját cikkük helyett munkatársukét közölték, ha azt szakszerűbbnek ítélték.

A közreműködők listája mintegy 160 főt számlál. A hivatásos értelmiségiek vannak többségben: orvosok, professzorok, tudományos társaságok tagjai, literátorok, a velük rokonszenvező papok, néhány jogász, több manufaktúratulajdonos, a gazdasági élet egyes területeinek képviselői valamint két munkás. Az ősi nemesség alig képviseltette magát, java részük a harmadik rend, a polgárság reprezentánsa. Buffon személye is például azon kiváltságosokat képviseli, akik többnyire érdemeik révén váltak a nemesi cím viselőivé. Szembetűnő, hogy a nagy nevek — Voltaire, Rousseau, Montesquieu, hogy csak a leghíresebbekre utaljunk — alig vettek részt a cikkek megírásában. Montesquieu-nek az *Enciklopédiára* gyakorolt hatása vitathatatlan, ennek ékes bizonyítéka az V. kötet indítása is, amely hódolat *A törvények szelleme* szerzője előtt. Mindazonáltal Montesquieu egy be nem fejezett cikket írt az ízlésről (Voltaire fejezte be), a „Demokrácia” és a „Despotizmus” cikkeket már nem vállalta — távol tartotta magát az *Enciklopédia* munkálataitól, igaz, 1755-ben ő már távozott az élők sorából. Voltaire érdeklődése és elismerésre méltó eszmei támogatása is sokkal nagyobb volt, mint a szócikkek megírásában való aktív közreműködése. Tipikus Georges Buffon-nak, a sokkötetes, impozáns természettörténet szerzőjének esete, aki mindössze talán egy szócikket írt a természetről. Túl harciasnak találták az *Enciklopédia* körüli légkört a kor kiemelkedő tudósai, így az az állítás, hogy az *Enciklopédia* minden jelentős személyiséget munkatársának tekinthetett,

²³ Venturi (1939).

²⁴ Luppól (1936).

²⁵ Dickmann (1951); (1959).

²⁶ Vernière (1956).

csak korlátozottan érvényes. D'Alembert-nek mint szerkesztőnek az 1757-es kiválása is erre vezethető vissza.

Diderot érett férfikorabeli személyiségének az Enciklopédia volt a megtartója, a jó értelemben vett konzerválója. Alapossá, átfogóvá, sokoldalúvá vált a tudása ezen közhasznú feladat teljesítése közben, s az óriási munka akaratát is edzette. Talán Balzac kivételével egyetlen francia író sem maradt oly hosszú ideig ilyen intim kapcsolatban kora társadalmának legaktívabb elemeivel. A Saint-Jacques utcai kiadói üzletbe sűrűn, egymás után érkeztek a küldöncök, áramlott a posta. A szerkesztő cikket olvas, javít, maga is ír, közben kapja az újabb kéziratokat, kész munkákat. Nemcsak francia területekről, hanem a világ távoli pontjairól is áramlanak az információk, ismeretek, a tudásanyag. Az *Enciklopédia* révén került közelebbi viszonyba kiváló szakemberekkel, kora szellemi életének jeles alakjaival, kiválóságaival. Ezekből néha egészen kellemetlen ügyek is keletkeztek, ilyen volt Samuel Formey-nak, az egyik munkatársának a vádaskodása. Valószínűleg II. Frigyes sugallatára Formey, a Porosz Királyi Akadémia titkára egy igen rosszindulatú kritikát jelentetett meg Berlin egyik irodalmi folyóiratában, s ebben Diderot egész munkásságát durván leminősítette. Formey az ollózás vádját veti Diderot szemére, azt állítja, hogy Jacob Brucker *Historia critica philosophiae* című művéből ollózta ki az *Enciklopédiát*, de még így is mélyen alatta maradt az eredetinek. Diderot valóban felhasználta Brucker latin nyelvű filozófiatörténetét, ezt Jacques Proust korrektül bizonyítja, de rögtön hozzáteszi a következőket: míg Bayle és Fontenelle a kritikai és tudományos követelményeknek való megfelelés példáit adták, addig a brucker-i mű nemcsak a tények és a fogalmak közti eligazodásban segített, hanem a bíráló szellem és a történeti szigorúság modelljéül is szolgált. Csak azért féltetni Brucker-t, hogy a plágium gyanúja fel ne vetődjék, ezt nem engedhette meg Diderot, majd így folytatja Proust: Diderot az *Enciklopédia* és a saját szellemének megfelelő utat választott: válogatott és nem egyszerűen fordított, ugyanakkor adaptált, bizonyos részeket összevont, átdolgozott és nem egyszerűen csak összefoglalt, hanem vitatkozott, polemizált, ellenvéleményeknek adott hangot.²⁷

A filozófiatörténeti részekkel más természetű gondok is adódtak. A terjesztés betiltásától való — nem ok nélküli — félelmében a kiadó Diderot tiltakozása ellenére a filozófiatörténeti cikkek egy részét megváltoztatta, megcsonkította, vagy egyenesen el is hagyta. Ez sértette a koncepciót, de ezen szerencsétlen eljárástól függetlenül is többféle filozófiai nézet van jelen az *Enciklopédiában*, s ez főleg a vallási témákban nagyon jól tetten érhető, megjelenik Diderot materializmusa, Formey liberális protestantizmusa, D'Alembert racionalista szkepticizmusa, Yvon és Prades abbé korszerűsített katolicizmusa. A kereszténység kritikája, a deizmustól a materializmusig történő eljutás, a materializmus és a morál, illetve a morál és a politika viszonya a diderot-i politikai gondolkodáshoz kapcsolódik.

Nagy a különbség a politikai felfogás kérdésében az 1750-es és 1780-as évek Diderot-ja között, korábban akarva nem akarva belekeveredett a politikai küzdelmekbe, és saját kárán tanulva nagy árat fizetett ezekért. Az idő múlásával azonban egyre több tapasztalatot szerzett, majd az oroszországi és hollandiai útjai során nagy politikai bölcsességre tett szert. Egy másik Diderot áll előttünk, aki valódi reformer alkat. Rá kellett ébrednie, hogy a politikai gyakorlat az álmok és a realitás közötti kompromisszumok hosszú sorozatának produktuma. Mégsem vált cinikussá vagy

²⁷ Proust (1995): 508.

rezignálttá, bár egyesek erre a következtetésre jutnak politikai testamentumának, az *Essai sur règnes de Claude et de Néron* című munkának felületes olvasása közben. Politikai filozófiájának fejlődése, főleg első szakaszában, ellentmondásos, nem mentes az amalgám-jellegtől, az eklektikusságtól.²⁸ Nézeteinek megfogalmazásához kevés elsődleges forrást használt, valójában inkább barátaival folytatott beszélgetéseire hagyatkozott, semmint saját olvasmányaira. Forrásként Hérakleitosz, Szókratész, a cinikusok, Arisztotelész, a sztoikusok, Démokritosz, saját korából pedig Grotius, Pufendorf, Thomasius, Burlamaqui, Locke, Hobbes vannak feltüntetve.

Az *Enciklopédia* olvasói számára ajánlott politikai filozófia eredetisége sem problémamentes. Ez a fajta gondolkodás szorosan kapcsolódik azokhoz a feltételekhez, amelyek között formálódott. Egyrészt az isteni jogú monarchia védelmezőivel áll szemben, másrészt a forradalmár Rousseauval, aki azonban mindvégig inspirálólá hatott Diderot-ra, jóllehet saját elveinek logikája őt minduntalan a megtagadásra készítették. Innen nézve minden paradox jellege ellenére a diderot-i politikai filozófia nagyon logikus. Ez annál is inkább így van, mert Diderot kevésbé törődött annak gyakorlati implikációival. Logikus egész filozófiájához képest, mivel annak szigorú alkalmazása egy politikai rendre, amely egy materialista, monista, determinista és racionalista világ koncepcióján nyugszik. Logikus azokhoz az érdekekhez viszonyítva, amelyek szolgálatában a tollát forgatta. Az ő demokratikus monarchia szisztémája – amely politikailag ugyan abszolutista, de a gondolkodás és a gazdaság területein liberális – jól megfelelt a rendhez és a haladáshoz oly szorosan kötődő felvilágosult polgári elit érdekeinek. Az *Enciklopédia* számukra a legtermészetesebb kifejezési eszközül szolgált. Diderot – lényének kereső magatartásából következően – nem állt meg a felvilágosult abszolutizmusnál. Egész életét tekintve állítható, hogy neki a szó klasszikus értelmében nincs rendszere, s ez különösen érvényes politikai filozófiájára. Érett emberként józan, illúziótlan magatartású, realista politikai gondolkodó.

Irodalomjegyzék

Cassirer, Ernst (2007) [1932]: *A felvilágosodás filozófiája*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Chaunu, Pierre (1998) [1971]: *Felvilágosodás*, Osiris Kiadó, Budapest.

Dickmann, Herbert (1951): *Inventaire du fonds Vanduel et inédits de Diderot*, Droz, Genève.

Dickmann, Herbert (1959): *Cinq leçons sur Diderot*, Droz, Genève.

Farkas Attila (2004): „A sajtószabadság problémája Kant politikai filozófiájában”, *Kellék*, 24, 45–57.

Farkas Attila (2010): *A politikai manipuláció. Egy elmélet kifejtése és történetének jellemzői*, PhD disszertáció, ELTE BTK, Budapest

Farkas Attila (2011): „Kant középkorképe: politika, kommunikáció, nyilvánosság”, in: Gurka Dezső (szerk.): *A középkor vetületei. A 18–19. századi középkor-értelmezések filozófiai, tudományos és művészeti aspektusai*, Gondolat, Budapest, 113–122.

²⁸ Uo. 449, 453.

- Gay, Peter (1995) [1966]: *The Enlightenment: An Interpretation, Vol. I: The Rise of Modern Paganism*, N W. Norton & Company, New York.
- Gray, John (1995): *Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age*, Routledge, London.
- Gordon, Daniel (2000): „Introduction” in: Gordon, Daniel (ed.): *Postmodernism and the Enlightenment: New Perspectives in Eighteenth-Century French Intellectual History*, Routledge, London.
- Habermas, Jürgen (1993) [1962]: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Századvég-Gondolat, Budapest.
- Habermas, Jürgen (1998) [1984]: *Filozófiai diskurzus a modernségről*, Helikon, Budapest.
- Himmelfarb, Gertrud (2005): *The Roads to Modernity. The British, French, and American Enlightenments*, Alfred A. Knopf, New York.
- Horkheimer, Max–Adorno, Theodor W. (1990) [1947]: *A felvilágosodás dialektikája*, Gondolat–Atlantisz, Budapest
- Im Hof, Ulrich (1995) [1993]: *A felvilágosodás Európája*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Israel, Jonathan (2002): *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford University Press, Oxford.
- Luppol, Ivan Kapitonovich (1936): *Diderot*, Editions Sociales Internationales, Paris.
- Porter, Roy–Teich, Mikulas (ed.) (1981): *The Enlightenment in National Context*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Porter, Roy–Teich, Mikulas (ed.) (1988) *Romanticism in National Context*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Proust, Jacques (1995) [1962]: *Diderot et l'Encyclopédie*, Albin Michel, Paris.
- Shils, Edward (1987): „Max Weber and the World since 1920”, in: Mommsen, Wolfgang Justin–Osterhammel, Jürgen (ed.): *Max Weber and His Contemporaries*. Allen & Unwin, London.
- Staller Tamás (2008): *Baruch vs. Benedictus: a Spinoza-jelenség*, Logos Kiadó, Budapest.
- Swedberg, Richard (1998): *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton.
- Tóth Tamás (2001): „A napóleoni egyetemről a humboldti egyetemig”, in: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai*, Professzorok Háza, Budapest. 95–123.
- Tóth Tamás (2002): „Felvilágosodások, egyetemek, filozófiák. Eszmetörténeti vázlat a koramodern Európáról”, in: Rathmann János (szerk.): *A magyar felvilágosodás és a kortárs oktatás – Ratio Educationis, 1777*, MTA–SZIE Magyar felvilágosodás Kutatócsoport, Gödöllő.
- Venturi, Franco (1939): *La jeunesse de Diderot*, Skira, Paris.

Venturi, Franco (1971) [1970]: *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge.

Vernière, Paul (1956): *Diderot*, Classiques Garnier, Paris.

Weber, Max (1995) [1905]: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Cserépfalvi, Budapest.